

Csapody Miklós–Szabó Róbert

Két levél Mindszenty Józsefhez 1948-ból

Mindszenty perének politikai, majd tényleges operatív (államvédelmi) előkészítése folyamán a központilag szervezett sajtókampányok meghatározó szerepet játszottak. Ezek során folyamatos „sérelemek érték ’az Egyház legáldozatosabb szolgálit’, a szerzeteseket és az apácákat... – írta Mindszenty épp a „hármak”:¹ Cavallier József, Szekfü Gyula és Kodály Zoltán levelére. – Méltatlan sajtótámadások kísérik őket. Úgy izgatnak ellenük, mint annak idején a zsidók ellen a nyilas sajtó.”¹ A támadásokhoz felhasználták a közélet és a politika ismert alakjainak és a megnyert – máskor kényszerített – tekintélyes tudósoknak, művészeknek a megnyilatkozásait is. A „fasiszta reakció, a klerikalizmus képviselői és a népi demokrácia többi ellensége” ellen vezetett országos kampány felfokozott időszakában, 1948. november 25-én a „mindszentyzmus” ellen többek közt a szegedi egyetem tanárainak is tiltakozniuk kellett, többen mégis megtagadták a nyílt levél aláírását.²

Az Államvédelmi Hatóság jelentése szerint ugyanezen a napon „Dr. Czapik Gyula egri érsek, dr. Révai József képviselő és dr. Barankovics István képviselő a képviselőház alelnöki szobájában megbeszélést tartottak. Barankovics a holtpontra jutott helyzet megoldására javasolta, a magyar kormány és a Vatikán kössenek úriemberi megállapodást.’ 1. A rádió és a sajtó fegyverszünetet tart. 2. A magyar kormány beengedi a pápai vizitátort. 3. A Mindszenty József elleni nyomozati anyagot még a vádemelés előtt ismertetik a Szentszékkal, hogy megfelelő konzekvenciák levonására módot adjanak. 4. A magyar katolikus egyház status quóján a kormány egyoldalúan nem változtat.”³ Másnap az ÁVH letartóztatta Nagy Miklóst, az Actio Catholica egyik vezetőjét.

¹ *Pro memoria*. Mindszenty József válasza Cavallier József, Kodály Zoltán és Szekfü Gyula 1948. nov. 30-i levelére. Esztergom, 1948. dec. 8. 5. Prímási Levéltár (EPL) 8650/1948.

² CSAPODY Miklós: „*A világban helytállani...*” Bálint Sándor élete és politikai működése 1904–1980. Korona, Budapest, 2004. 242. – Nem írta alá a „spontán tiltakozást” Bálint Sándor, Bognár Cecil, Hermann Egyed, Klemm Antal stb.

³ Idézi PÜNKÖSTI Árpád: *Rákosi a csúcson (1948–1953)*. Európa, Budapest, 1996. 86. Eszerint Barankovics tudott a már összegyűjtött nyomozati anyagról. Maga ajánlotta azt a megoldást Rákosiéknak, hogy annak bemutatásával késztesék a Szentszéket Mindszenty felmentésére. Más forrás szerint a megbeszélésre, amelyen a felsoroltak mellett P. Jánosi József jezsuita főiskolai tanár és Kádár János belügyminiszter is részt vett, nem nov. 25-én, hanem dec. 2-án került sor. (Lásd BALOGH Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. Elektra Kiadóház, Budapest, 2002. 199.; BALOGH Margit: *Kötélhúzás a kulisszák mögött. Czapik Gyula egri érsek tárgyalásai 1948-ban*. In: *Az egyházi iskolák államosítása 1948-ban*. Szerk.: SZABÓ Csaba. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve,

A „kilencek” levele (1. és 1/a. dokumentum) Mindszenty titkárának, Zakar Andrásnak 1948. november 19-én történt letartóztatása másnapján készült el, a „hármak” által aláírt sorokat (2. és 2/a.) november 30-án keltezték. Az MDP Központi Vezetőségének november 27-i ülésén Rákosi a majdani vádirat fő pontjait is megfogalmazta, majd kijelentette, „Hogyha Mindszentyvel az egyház nem csinál valamit a legközelebbi hetekben, akkor majd csinálunk mi, és ha egyszer kézbe vesszük a fiatalembert, akkor Róma kapálózhat, mert a magyar demokrácia stabilitásának jele, hogy mit csinál azzal az emberrel. És nekünk meg kell mutatni, hogy ez a rendszer stabil, nem lehet velünk tréfálni.”⁴

Miután Mindszenty nem volt hajlandó önként távozni, Rákosi a bíboros mielőbbi letartóztatása mellett döntött. Az MDP KV „egyházi hármass bizottságának” december 8-i ülésén maga írta be a jegyzőkönyvbe: „Napirend: 1. Az egyházzal folytatott pénzügyi tárgyalások. 2. Bodnárék [helyesen: Bognár Józsefék], valamint Cavallier József, [Kodály Zoltán] és Szekfű [Gyula] Mindszentyhez intézett levelének további felhasználása. 3. Velics [László] (római magyar követ)⁵ kiküldése és instruálása. 4. A katolikus Mindszenty-ellenes diákmozgalmak kiszélesítése...”⁶

A „kilencek” alkalmi csoportját, amely a Demokrata Néppárt, Slachta Margit Keresztény Női Táborra és természetesen az MDP kivételével a parlament valamennyi pártját „népfrontosan” reprezentálta, olyan politikusokból válogatták össze, akik magukat katolikusnak tartották. Bognár József (FKgP) ez időben a főváros polgármestere, pártja parlamenti képviselője és ügyvezető elnöke, Csala István (FKgP) a Magyar Országos Szövetkezeti Központ elnöke, 1948 júliusától a Magyar Parasztszövetséget felszámoló kormánybiztos, Czéh József (Nemzeti Parasztpárt) képviselő, pártja Végrehajtó Bizottságának, később a Mindszenty elleni per bírósági tanácsának tagja. Gyöngyösi János volt külügyminiszter, képviselő (FKgP) pártja Gazdaságpolitikai Tanácsának elnökeként,

Budapest, 2008. 65–102. és *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből 1945–1989.* Szerk.: BÁNKUTI Gábor, GYARMATI György. L’Harmattan, Budapest, 2010. 43–80.

⁴ Idézi BALOGH Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. 198.

⁵ Báró Velics László (1890–1953) 1921-től Magyarország müncheni konzulátusát vezette, 1934-ben ugyanott főkonzul. 1935-től népszövetségi fődelegátus Genfben, 1938-tól rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, majd berni, 1939–44 között athéni követ. Görögország német megszállása után nemzetközi tiltakozóakciót szervezett a deportálások ellen. Magyarország megszállása után lemondott, és a szabad görög kormányhoz Egyiptomba menekült. Bár a kommunizmust elutasította, a németellenes magatartására való tekintettel 1946 áprilisában igazolták, s számos régi diplomatával (Bede Istvánnal, Kertész Istvánnal, Rubido-Zichy Ivánnal, Szegedy-Maszák Aladárral, Szent-Iványi Domonkossal, Szondy Viktorral és másokkal) együtt folytathatta pályáját. Ismét kinevezték rendkívüli követté, 1947 októberétől a római követséget vezette. 1949-ben hazahívták, 1950-ben kitelepítették.

⁶ Idézi KISZELY Gábor: *ÁVH. Egy terrorszervezet története.* Korona Kiadó, Budapest, 2000. 109.

Harrer Ferenc a Radikális Demokrata Pártszövetség vezetőjeként,⁷ Katona Jenő képviselő (FKgP) újságíró, pártja *Hírlapjának* főszerkesztőjeként, a közismerten Mindszenty-ellenes Károlyi Mihály párizsi követként, Parragi György újságíró a Független Magyar Demokrata Párt képviselőjeként, Pesta László képviselő (FKgP) pártja Politikai Bizottságának tagjaként (a Pénzügyminisztérium államtitkára 1949-től)⁸ került a csoportba.

1948. november 20-én kelt háromoldalas, autográf aláírásokkal ellátott gépiratukat az Esztergomi Primási Levéltár 8650. sz. 833/1948. *Egyház és állam viszonyáról egyes közéleti férfiak [,] mint hívek jelentkeznek megbeszélésre* jelzet alatt őrzi.

1.

„Bíboros Érsek Úr!

A dolgozó magyar nép a felszabadulás óta mérhetetlen erőfeszítések közepette építi újjá a német fasiszták és magyar cinkosaik által elpusztított országot a romokból. Ezek a hősi erőfeszítések a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális élet területén olyan eredményekkel jártak, amelyeket csodálattal szemlél a külföld is: barát és ellenség egyaránt. A dolgozó nép kezébe vette az államhatalom irányítását, és megvalósított olyan reformokat és intézkedéseket, amelyek hazánkat elmaradt feudálkapitalista országból fejlett népi demokráciává alakították át. A népi demokrácia a magyar kezébe adta a magyar földet, az államosításokon keresztül nemcsak a tulajdonviszonyok új rendjét alkotta meg, hanem a nemzeti jövedelem igazságos megosztására is törekedett, stabilizálta a világtörténelem legnagyobb inflációja után a magyar pénzt, tervszerűen megkezdte az ország újjáépítését, korszerűtlen iparának fejlesztését, elmaradott mezőgazdaságának modernizálását és ezen keresztül minden egyes dolgozó életszínvonalának emelését. A népi demokrácia hatalma törvényes intézményeken keresztül az ország lakosságának, a kisembereknek, a dolgozók millióinak önfeláldozó támogatásával erősödött meg, akik nem tántorodtak el ettől a hatalomtól, füstölgő romok, az infláció által okozott szenvedések, az infláció

⁷ Harrer korábban tagja volt a Magyar Radikális Pártnak, amely a Polgári Demokrata Párttal való egyesülése után a Radikális Demokrata Pártszövetség nevet vette fel.

⁸ *Az 1947. évi országgyűlés almanachja*. Főszerk.: MARELYIN KISS József, VIDA István. Történelmi sorozat. 3. k. Magyar Országgyűlés. Budapest, 2005. 58., 71., 80., 197., 311., 318.

alatti alacsonyabb életszínvonal idején sem, és még inkább kitartanak mellette, még teljesebben sajátjuknak érzik azt most, amikor népünk történelme során soha el nem ért magaslatok felé tart.

Országunk gyarapszik és hazánk békében él azokban a napokban, amikor a halódó kapitalizmus híveitől vagy cinkosaitól vezetett országokon polgárháborúk, felkelések és bizonytalanság szántanak keresztül. Népi uralmunk kezdettől fogva biztosította a vallásos élet teljes szabadságát, és valamennyi magyarországi egyházzal a méltányosság szelleméből fakadó, kétoldalú megegyezésre törekedett. Megnyitotta és jórésztben újjáépítette a fasiszták által bezárt vagy általuk felrobbantott templomokat, biztosította az istentiszteletek, körmenetek és egyéb vallási megnyilvánulások teljes szabadságát. Ezt a szándékát éppen az a tény bizonyítja legjobban, hogy noha *a vallási szertartásokat, körmeneteket nem egy esetben ellenforradalmi agitáció színterévé tették,*⁹ soha a magyar történelemben annyi körmenet, annyi vallási demonstráció nem volt, mint az elmúlt négy esztendő során. Bíboros Érsek Úr és következőképp a magyarországi hivatalos katolikus egyház kezdettől fogva következetesen szembehelyezkedett a demokratikus fejlődéssel és nemcsak tagadásba vette ennek a fejlődésnek örvendetes eredményeit, hanem ellenséges magatartásával veszélyeztette is azt. Bíboros Érsek Úr magatartása azt eredményezte, hogy a magyarországi katolikus egyház az elmúlt évek során illegális politikai párttá vált, amelynek fedezéke mögött az ellenforradalom erői gyülekeznek. Bíboros Érsek Úr evvel a magatartásával nemcsak [az] egyházunk és népi demokráciánk közötti megértést tette lehetetlenné, hanem megbontotta a hitükhöz és politikai meggyőződésükhöz egyaránt ragaszkodó dolgozó katolikus tömegek lelki egységét, és ez által súlyosan veszélyeztette mind a katolikus egyház, mind a katolikus tömegek elsőrendű érdekeit, amit nemcsak a kormányhoz érkező tiltakozó sürgönyök ezrei bizonyítanak, hanem a katolikus ifjúságnak Bíboros Érsek Úrhoz intézett, egyre élesebbé váló tiltakozásai is.

Bennünket, akik a magyar politikai, társadalmi, tudományos és művészeti élet területein elszánt akarattal dolgozunk hazánk újjáépítésén, mélységes aggodalommal tölt el ez a helyzet, amely egyaránt veszélyezteti a katolikus egyház és a népi demokrácia, valamint a katolikus tömegek érdekeit.

⁹ Mindszenty vagy Drahos János érseki helynök halvány grafitceruzás aláhúzása a gépiratos eredetin.

Ezért azoknak a nevében, akik meggyőződéssel ragaszkodnak hitükhöz és egyházukhoz, de ugyanakkor felismerik a szegények Krisztusának tanításait a népi demokrácia minden fontos alaptényében, azzal a kéréssel fordulunk Bíboros Érsek Úrhoz, hogy adjon számunkra alkalmat őszinte, nyílt és világos, a nehéz kérdéseket talán az utolsó pillanatban békés megoldáshoz segítő megbeszélésre.

Fogadja Bíboros Érsek Úr válaszáért előre is őszinte köszönetünk kifejezését.

Budapest, 1948. november 20.

Károlyi Mihály	Bognár József	Csala István
dr. Gyöngyösi János	Katona Jenő	Pesta László
dr. Harrer Ferenc	Czéh József	Parragi György

Az időzítés szerint e levelet csak december 18-án közölték a sajtóban.¹⁰

l/a.

„Következétesen szembehelyezkedett a demokráciával” – „Veszélyezteteti fejlődésünk örvendetes eredményeit” – „Fedezéke mögött az ellenforradalom erői gyülekeznek”

Katolikus közéleti vezetők levele

Mindszentyhez

Kilenc ismert katolikus közéleti vezető az alábbi levelet intézte Mindszenty József esztergomi érsekhez:

„A dolgozó magyar nép a felszabadulás óta mérhetetlen erőfeszítések közepette építi újjá a német fasiszták és magyar cinkosai által elpusztított

¹⁰ Szabad Nép, 1948. dec. 18. (szombat) 3. Kiemelések itt és a továbbiakban: az eredetiben.

országot a romokból. Ezek a hősi erőfeszítések a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális élet területén olyan eredményekkel jártak, amelyeket csodálattal szemlél a külföld is: barát és ellenség egyaránt.

A dolgozó nép kezébe vette az államhatalom irányítását és megvalósított olyan reformokat és intézkedéseket, amelyek hazánkat elmaradt feudálkapitalista országból fejlett népi demokráciává alakították át. A népi demokrácia a magyar paraszt kezébe adta a magyar földet, megzabolázta a korlátlan profit elérésére törekvő nagytőkét, és az államosításokon keresztül nemcsak a tulajdonviszonyok új rendjét alkotta meg, hanem a nemzeti jövedelem igazságos megosztására is törekedett, stabilizálta a világtörténelem legnagyobb inflációja után a magyar pénzt, tervszerűen megkezdte az ország újjáépítését, korszerűtlen iparának fejlesztését, elmaradt mezőgazdaságának modernizálását és ezen keresztül minden egyes dolgozó életszínvonalának emelését.

A népi demokrácia hatalma törvényes intézményeken keresztül az ország lakosságának, a kisembereknek, a dolgozók millióinak önfeláldozó támogatásával erősödött meg, akik nem tántorodtak el ettől a hatalomtól, a füstölgő romok, az infláció által okozott szenvedések, az infláció alatti alacsonyabb életszínvonal idején sem, és még inkább kitartanak mellette, *még teljesebben sajátjuknak érzik azt most, amikor népünk történelme során soha el nem ért magaslatok felé tart.*

Országunk gyarapszik és hazánk békében él azokban a napokban, amikor a halódó kapitalizmus híveitől vagy cinkosaitól vezetett országokon polgárháborúk, felkelések és bizonytalanság szántanak keresztül. Népi uralmunk kezdettől fogva biztosította a vallásos élet teljes szabadságát, és valamennyi magyarországi egyházzal a méltányosság szelleméből fakadó, kétoldalú megegyezésre törekedett.

Megnyitotta és jórészen újjáépítette a fasiszták által bezárt vagy általuk felrobbantott templomokat, biztosította az istentiszteletek, körmenetek és egyéb vallási megnyilvánulások teljes szabadságát. Ezt a szándékát éppen az a tény bizonyítja legjobban, hogy noha a vallási szertartásokat, körmeneteket nem egy esetben ellenforradalmi agitáció színterévé tették, *soha a magyar történelemben ennyi körmenet, ennyi demonstráció nem volt, mint az elmúlt négy esztendő során.* Bíboros Érsek Úr kezdettől fogva következetesen szembehelyezkedett a demokratikus fejlődéssel, és nemcsak tagadásba vette ennek a fejlődésnek

örvendetes eredményeit, hanem ellenséges magatartásával veszélyeztette is azt. Bíboros Érsek Úr magatartása azt eredményezte, hogy a magyarországi katolikus egyház az elmúlt évek során illegális politikai párttá vált, amelynek fedezéke mögött az ellenforradalom erői gyülekeznek.

Bíboros Érsek Úr evvel a magatartásával nemcsak az egyházunk és népi demokráciánk közötti megértést tette lehetetlenné, hanem megbontotta a hitükhöz és politikai meggyőződésükhöz egyaránt ragaszkodó dolgozó katolikus tömegek lelki egységét, és ezáltal súlyosan veszélyeztette mind a katolikus egyház, mind a katolikus tömegek elsőrendű érdekeit, amit nemcsak a kormányhoz érkező tiltakozó sürgönyök ezrei bizonyítanak, hanem a katolikus ifjúságnak Bíboros Érsek Úrhoz intézett, egyre élesebbé váló tiltakozásai is.

Bennünket, akik a magyar politikai és társadalmi élet területein elszánt akarattal dolgozunk hazánk újjáépítésén, mélységes aggodalommal tölt el ez a helyzet, amely *egyaránt veszélyezteti a katolikus egyház és a népi demokrácia, valamint a katolikus tömegek érdekeit.*

Ezért azoknak a nevében, akik meggyőződésükkel ragaszkodnak hitükhöz és egyházukhoz, de ugyanakkor felismerik a szegények Krisztusának tanításait a népi demokrácia minden fontos alaptényében, azzal a kéréssel fordulunk Bíboros Érsek Úrhoz, hogy *adjon számunkra alkalmat őszinte, nyílt és világos, e nehéz kérdéseket talán az utolsó pillanatban békés megoldáshoz segítő megbeszélésre.*

Budapest, 1948. november 20.

Bognár József, Budapest polgármestere, Csala István, nemzetgyűlési képviselő, Czéh József, nemzetgyűlési képviselő, Gyöngyösi János, a Független Kisgazdapárt főtitkára, Harrer Ferenc, a Radikális Demokrata Pártszövetség elnöke, Károlyi Mihály párizsi követ, meghatalmazott miniszter, Katona Jenő, a Hírlap főszerkesztője, Parragi György, a Magyar Nemzet főmunkatársa, Pesta László államtitkár.”

Cavallier József, Kodály Zoltán és Szekfű Gyula Mindszentynek címzett, 1948. november 30-án kelt négyoldalas, autográf aláírásokkal ellátott gépirata ugyancsak az Esztergomi Prímási Levéltárban, 8650/1948. szám alatt található.¹¹ Ezt a levelet a menetrend szerint a Szabad Nép csak három hét múlva, december 19-i, vasárnapi számában közölte.¹² Azt követően, hogy december 8-án újra összeült az MDP KV „egyházi hármassága”,¹³ a címzett a levélírókat még ugyanaz nap személyesen fogadta.¹⁴ 13-án Zakar András megtette első részletes beismerő vallomását,¹⁵ a Mindszenty közeli lefogását előrevetítő parlamenti vita 14-én zajlott le,¹⁶ 16-án pedig a püspökkari konferencia utolsó, Mindszenty elnökletével megtartott ülésére került sor. Ezen rendelkezett bebörtönzése esetére is. A „hármak” sorait a Szabad Nép, amint már láttuk, december 19-én hozta nyilvánosságra, egy nappal a „kilenceké” után. Az alábbi levél egyes szavainak, szövegrészeinek megjelölése Mindszentynek vagy Drahos János érseki helynöknek az eredetiben látható halvány grafitceruzás aláhúzásait jelölik, a [] tartalma a Szabad Népből közölt szövegnek a gépiratos eredetivel való eltéréseit jelzi.

2

Főmagasságú s főtisztelendő

MINDSZENTY JÓZSEF úrnak,

bíboros, hercegprímás, Esztergom érseke stb.

Főmagasságú Bíboros Úr!

¹¹ A levél eredetijét Csapody Miklós, Szabad Népből közölt szövegváltozatát Szabó Róbert lelta meg, aki hamisítványnak vélte, így nem is közölte. (Lásd SZAKOLCZAI György–SZABÓ Róbert: *Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására. Barankovics és a DNP 1945–1949* – Bibó és a DNP 1956. Gondolat Kiadó, Budapest, 2011. 104. Mindszenty 1948. dec. 8-i válaszlevele uo. 333–338.)

¹² „CAVALLIER, KODÁLY ÉS SZEKFŰ Mindszenty politikája ellen. November 30-án a magyar katolicizmus három közismert vezető egyénisége, Cavallier József, Kodály Zoltán és Szekfű Gyula, a következő levelet intézte Mindszenty József bíboros érsekhez:” Szabad Nép, 1948. dec. 19. 3.

¹³ BALOGH Margit: I. m. 199–200. és CSAPODY Miklós: I. m. 246–247.

¹⁴ MINDSZENTY József: *Emlékirataim*. Negyedik kiad. Szent István Társulat. Budapest, 1989. 225–227.

¹⁵ BALOGH Margit: I. m. 203.

¹⁶ Uo. 201.

Hosszú ideje gyötör bennünket a magyar katolikus hívek és intézmények helyzetének alakulása. S ez az állandó tépelődés és egyre fokozódó aggodalom kényszeríti kezünkbe a tollat e levél megírására.

Hazánk az utóbbi esztendőök során akkora változásokon esett át, amelyeken rövid időre összesűrítve tudunkkal a világ egyetlen országa sem ment keresztül. Miután örült és bűnös módon beléptünk a második világháborúba, e lépés előrelátható következményeként állami, nemzeti s népi létünk alapjaiban rendült meg. A háború végével országunk, városaink, falvaink, közlekedésünk elpusztítva, lakosságunk tekintélyes része pedig a hitlerizmustól és nyilas gondolkodástól megfertőzve maradt itt. Az azóta elmúlt négy év újraépítette [újjáépítette] az országot, de természetesen a korábban csődöt mondott elvek és felfordult alapok helyett teljesen új alapokon. A hitlerizmustól a szovjethadsereg [*szovjet hadsereg*] győzelmei mentették meg az országot. És az új berendezésben – mondhatjuk: a világtörténelem logikájával – Magyarország [*logikájával Magyarország*] kikapcsolódott nyugati szomszédai, elsősorban Németország befolyása alól [é]s külpolitikáját a Szovjetunió felé irányította. Ez magában véve is hatalmas változás volt számunkra: Megváltoztatta évszázados tájékozódásunkat és egyúttal gondolkodásunkat! Ám államunknak [*Államunknak*] ez a külpolitikai fordulata összeesett gyökeres gazdasági s társadalmi változásokkal, miután az utóbbi évtizedekben uralkodó osztályaink következetesen elutasították azokat a reformokat, amelyeket e levél írói is állandóan sürgettek, hisz egyedül ily reformok tudtak volna nyugodt fejlődést biztosítani a forradalom kizárásával. S ugyancsak az emberi történet logikája szerint következett be gazdasági s társadalmi téren a forradalmi változás, a veszített háborúknak [*háborúknak*] egyébként is állandó kísérője. E forradalmi változás során tűnt el a nagybirtok, a kapitalizmus, a közösséget érdeklő munkaeszközök magántulajdona s vette át az ország vezetését a forradalmi változás állandó mozgatója, az ipari munkásság a kisparasztokkal és [s] földmunkásokkal együtt.

Mindezek a változások egyenként [*egyenként*] és összesen messze fölülmúlják [*felülmúlják*] ama változások méretét, amelyet a francia forradalom 1789-től kezdve majdnem tíz éven át valósított meg. Mindnyájan ismerjük a történelemből a francia forradalom véres jeleneteit, a szeptemberi [é]s egyéb mézárásokat, az időnként megbukott pártvezérek és egész pártok guillotine alá küldését. A mi

nagyobb változásunk során a jó Isten akaratából elmaradtak ezek a véres jelenetek, nagybirtokosok és gyárosok nem kerültek a vérpadra, s azokat a politikusokat sem érte el a girondisták sorsa, akik a további fejlődést nem helyeselték, és akik jelenleg szabadon támadhatják külföldről Magyarországot. Az ország pedig bármilyen [*bármely*] idegen szemlélőtől is megállapíthatóan olyan gyorsan heverte ki a félelmetes pusztulást, hogy azt szintén csak az isteni Gondviselésnek lehet tulajdonítanunk [*tulajdonítani*]. Lakóházaink és városaink újjáépültek, a nép egészségügye újból rendbe jött, mezőgazdasági termelésünk [*meg*]növekedett, és már ki tudja elégíteni a lakosság szükségletét. Az ipari munkásság, amely a legrosszabb anyagi, közte élelmezési viszonyok közt kezdte meg nagy önfeláldozással az újjáépítést, ma a gyárakban, bányákban és az országos közlekedés terén nemcsak megközelíti, de sok helyt [*sokhelyt*] felülmúlja a békekorszak termelését. Mindez, bár békés úton folyt le, a nemzeti [*é*]s állami életnek minden vonatkozásában forradalmi változása volt, amellyel együtt járt, hogy a természetjog elvei sokban és sok személyre nézve nem érvényesülhettek. Történelmünk legújabb korszakait áttekintve meg kell azonban állapítanunk, hogy a természetjog olyan végzetes arculcsapásai, minőket a hitlerizmus és a nyilas mozgalom [*nyilasmozgalom*] hozott létre, nem újultak meg ebben a forradalmi korszakban, amely a valóságban minél szélesebb körök jólétét igyekszik megvalósítani.

Ebben a felemelkedésben, amely 1944 mélységéből vezetett ki, bizony [*bizonyos*] egyházi személyek is kivették részüket. Mégis sajnálattal kell látnunk, hogy mindazok az elemek, amelyek a régi viszonyokat visszakívánják, vagy pedig a nyugati kapitalista rendszer hívei, s végül azok, akik a változás során személyesen kárt szenvedtek, mindezek az elemek ma az Egyház uszályává szegődtek, és politikai ellenállásától remélik vágyaik teljesülését.

Eminenciád bizonyára a természetjogra gondolva vélte szükségesnek több alkalommal is az átalakulás némely anyagi vesztese érdekében felszólalni, ami állandóan összehasonlításokra adott alkalmat azzal a ténnyel, hogy bár nagyon sok világi pap, szerzetes és apáca élete kockáztatásával mentette a hitlerizmus idején zsidók és politikai menekültek életét, az Egyház vezetői csekély kivétellel távolról sem emelték fel a felebaráti szeretet és a természetjog szavát azzal az embertelen üldözéssel szemben, amelynek Magyarország lakói közül félmilliónál

több lélek esett áldozatul. Amint mi akkor keserűen fájlaltuk ilyen fellépés hiányát, éppen így fájdalmas szorongással vártuk Eminenciád olyan szavait, amelyekkel elismerné a magyar nép négy esztendő példátlan erőfeszítéseit, elismerné a négyéves munka ama nagyszámú mozzanatait, amelyek elősegítik az Evangélium szociális tanításának megvalósulását, és elismerné azt az új állami berendezkedést, amely megindult azon az úton, hogy a szegénnyel és [s] elnyomottal szemben is érvényesüljön a Justitia, az igazságosság elve, a társadalmi berendezkedés biztos alapja.

Ilyen nyilatkozatok hiányában, viszont [*hiányában viszont*] Eminenciád más irányú pozitív megnyilatkozásai következtében Egyházunk ma akként szerepel, mint amely vissza akarja fordítani négy év fejlődését, meg akarja újítani a nagybirtok és a kapitalizmus hatalmát, és ki akar bennünket emelni szövetségrendszerünkől. Az ilyen irányú politikai katolicizmus hívei s gyakran nem is katolikus vallású rétegei azt hiszik, hogy Egyházunk tanait követik, amikor új világháborúra számítgatnak, és a Földön még sohasem látott tömegmészárlástól várják az Evangélium szellemének és erkölcsének a mai rendszer romjain való megvalósulását. Ilyen és hasonló hangokat borzadva és kétségbeesetten hallunk naponta még olyanok részéről is, akik magukat hívő katolikusoknak tartják, és Eminenciádban látják egyetlen vezérüket. Minthogy ilyenformán a magyar Egyház fogalmát a közfelfogás szerint a vissza nem hozható, elmúlt dolgok után való vágyódás, részben pedig a catholicum [*katolikum*] lényegétől eltérő felfogások és sokszor gyűlölet vezette aspirációk terhelik meg, ennek következtében a magyar Egyház helyzete sokkal inkább megnehezedett, semmint arra kezdettől fogva számítani lehetett volna. A forradalmi változás kétségtelenül békét és rendezett munkát hozott, aminek idejekorán való elismerése s az állammal való tárgyalások esetén Egyházunk legáldozatosabb szolgálói, a férfi s női szerzetesrendek sorsa sem nyújtaná azt a reménytelenül szomorú képet, amelyet ma tényleg láthatunk. Velük együtt mi is attól félünk, hogy amennyiben a magyar Egyház hivatalos magatartásában mihamar változás nem történik, lelkiekben mérhetetlen kárt szenvedünk, gazdag múlttal bíró hitbuzgalmi, karitatív és kulturális intézményeink egymás után elsorvadnak [*intézményeink elsorvadnak*], és a vallásos élet legfeljebb a templomokra fog szorítkozni.

E helyzet megváltoztatása kizáróan Eminenciádtól függ! Eminenciád kimondott vagy ki sem mondott nyilatkozatai, a róluk terjesztett, de meg nem cáfolt mesék és legendák alakították ki azt a légkört, amelyben Egyházunknak ezt a szenvedést meg kellett érnie, s ezért várjuk Eminenciád álláspontjának megváltoztatásától [*megváltozásától*] a katolikus érdekek megóvását [*megóvását*].

Ezért mindama katolikusok [*minden katolikusnak*] nevében, akik ugyanúgy látják Egyházunk helyzetét, miként mi látjuk, tisztelettel kérjük Eminenciádat, hallgassa s fontolja meg az utolsó órában a katolikus hívek békéje s nyugalma, nemkülönben lelki üdvössége érdekében a magyar Egyház [*egyház*] fejéhez lelkiismeretünk parancsából intézett szavainkat, [*é*]s kísérelje meg a demokratikus állammal való megbékélés útját. Ennek érdekében arra is kérjük, szíveskedjék bennünket fogadni, hogy élőszóval is rámutassunk [*rámutathassunk*] az Egyház és állam megegyezésének sürgős voltára éppen a katolikus hívek szempontjából, és felajánlhatunk Eminenciádnak Egyházunk javára jószolgálatainkat.

Fogadja kérem kiváló tiszteletünk kinyilvánítását.

Budapest, 1948. november 30.

[Cavallier József] [Kodály Zoltán] [Szekfű Gyula]”

1948. december 2-án Szekfű Rákosinak ezt írta: „Igen tisztelt Miniszterelnökhelyettes Úr, szíves engedelmével itt küldöm azon levél szövegét, melyet Cavallier, Kodály és én küldtünk el tegnap délután Mindszentynek aláírásunkkal. A levelet tegnap Cavallier, mint külügyi aktív ember, már bemutatta Rajknak, aki nekem is miniszterem, és aki meg volt elégedve a szöveggel. Lakásomat, remélem, ma végkép visszakapom, de mondhatom: az Ön közbenjárása nélkül alig tudtam volna visszakapni. Igen köszönöm nagy segítségét: Szekfű Gyula.”¹⁷

A Szabad Nép december 19-i száma fenti levél szövege mellett, a „kilencek” és a „hármak” leveleinek sűrített politikai kivonataként az alábbi, aláírás nélküli cikket is közölte:

¹⁷ Idézi KISZELY Gábor: I. m. 147.

2/a.

„A nemzet egységfrontja

Abba a kórusba, amely a magyar nép tiltakozásának ad kifejezést Mindszenty hazaáruló politikája ellen, új hang vegyült az utóbbi napokban: *a katolicizmus világi vezetőinek hangja*. A katolikus vallású politikusok, Bognár József, Csala István, Czéh József, Gyöngyösi János, Harrer Ferenc, Károlyi Mihály, Katona Jenő, Parragi György és Pesta László éles, határozott hangú levele után ma Cavallier József, Kodály Zoltán és Szekfü [!] Gyula levelét – *Mindszenty politikáját elítélő levelét* – közli a magyar sajtó. E levélre – bizonyos hibái ellenére – fel kell figyelni.

Az országban hetek óta árad, növekszik a felháborodás hulláma az ellen a főpap ellen, aki Isten szolgálata helyett a legdurvábban földi hatalmasságokat szolgálva, vér- és tűztengerbe akarja borítani virágzó, erős, boldoguló országunkat. Ez a felháborodás kezdettől fogva nem korlátozódott a kommunistákra, vagy a munkásosztály fiaira: kommunistáknak és nem kommunistáknak, munkásoknak, parasztoknak és értelmiségieknek, népi demokratáknak és politikailag közömbösöknek egyaránt volt oka Mindszentyvel szemben állni. Mindazok, akiknek a demokrácia adott földet, gyárat, jogot, szabadságot, fejlődési lehetőséget, *tehát az egész dolgozó magyar nép* joggal látott ellenséget Mindszentyben, aki mögött az országban csupán a hatalmat és gazdagságot vesztett egykori urak maroknyi csoportja állt. S ha az erős, minden ellenség felett győzedelmeskedő népi demokráciának nincs is *félnivalója* Hám János kései utódától – *féltenivalója* már van az esztergomi érsek gyilkos terveitől.

Világos, hogy a harcból, amely hazánk belső békéjének megvédéséért indult Mindszenty és csoportja ellen, részt kellett vállalniuk a katolikusoknak is. Miért is maradtak volna ki a küzdelemből, amikor a katolikus vallásúak óriási többsége, éppen úgy, mint a más hitet vallók többsége – *egyszerű, dolgozó ember*. Egyházközségek, katolikus papok, katolikus kollégiumok egyre-másra bélyegezték meg Mindszentyt. S így az *új* jelenség – a katolikus vezetőférfiak

állásfoglalása – tulajdonképpen csak kiteljesedése a régi jelenségnek: a *katolikus tömegek Mindszenty elleni tiltakozásának*.

Mit jelent mindez? Azt jelenti, hogy Mindszentyvel szemben rendkívül széles egységfront alakult ki – olyan egységfront, amely a legöntudatosabb kommunista munkásoktól a katolikus egyetemi tanárokig és a legismertebb katolikus közéleti vezetőkig terjed. *Az egész magyar nemzet egységfrontja alakult ki*. A nemzeté, amely egységesen, vallásra és pártkülönbségre való tekintet nélkül utasítja vissza Mindszenty idegen érdekeket, imperialistákat szolgáló politikáját. A nemzeté, amely békéjét és négyesztendei gigászi munkájának gyümölcsét védelmezi, amikor Mindszenty ellen harcol.

Teljes vereségét jelenti ez Mindszenty gonosz taktikájának: annak a kísérletnek, hogy a hívő katolikus tömegeket [,] *mint katolikusokat* állítsa szembe a demokráciával. E kísérlet bukása nyomán valami egészen *más* bontakozik ki. A régebbi tiltakozások és elsősorban az említett két levél arra mutatnak, hogy a katolikus tömegek nemcsak [,] *mint demokraták* állanak szemben Mindszentyvel, hanem – különös nyomatékkal – *mint katolikusok is*. Mint demokraták a demokráciát féltik az esztergomi érsektől, mint katolikusok a katolicizmust. *Felismerték, hogy nem a demokrácia és a katolicizmus ellenségei egymásnak, hanem Mindszenty ellensége mindkettőnek*.

Mint ennek a felismerésnek a kifejezését örömmel üdvözljük a katolikus vezető férfiak leveleit. Bizonyos, hogy a katolikus közvéleménynek az az átalakulása, amelyről e két levél is tanúskodik, újabb és nem jelentéktelen tényezője annak, hogy Mindszenty nemcsak csatát – de háborút veszített népi demokráciánkkal szemben.”

*

A december 8-án lezajlott esztergomi találkozóra Mindszenty így tekintett vissza emlékirataiban: „Letartóztatásom látványos előkészítésének kellékei közé tartoztak azok a nyílt levelek, amelyeket társutas és ’haladó’ katolikusokkal írtattak alá. A két ismert kollaboráns, Szekfű Gyula és Cavallier József mellett még szegény Kodály Zoltánt is kényszerítették egy nyílt levél aláírására. Az írást előbb közzétették, és csak aztán küldték az aláírókat Esztergomba. December 8-án dr. Drahos János érseki helynököm jelenlétében fogadtam őket.

Amint beléptek, Kodály hangtalanul azonnal a legtávolabbi ablakmélyedésbe vonult. Így akarta tudtomra adni, hogy neki nincs köze ehhez a szomorú színjátékhoz, és hogy csak a kommunisták fondorlata juttatta bele ebbe a szégyenletes statisztaszerepbe.¹⁸

Cavallier József, a két világháború közötti évek egyik keresztény napilapjának, az Új Nemzedéknek egykori munkatársa, magyarázni kezdte, hogy miért jöttek ők hárman külön Esztergomba: mint 'tiszta' katolikusok, nem óhajtottak más aláírókkal, akik az iskolák államosítása miatt kiközösítésbe estek, közösséget vállalni. Elcsodálkoztam e most kinevezett 'vatikáni követ' egyházi felkészültségén, és meg is jegyeztem:

– De hiszen az Anyaszentegyház bíborosa ellen szőtt cselvetésben részt venni szintén kiközösítéssel jár.

Cavallier – keresztény újságírói múlttal 'megterhelten' – természetesen csak a rezsim kézben tartott bábja volt. Hogy jövedelmet biztosítsanak szerepe jutalmául, kinevezték 'vatikáni követ'-nek. Az állást, amelynek fizetését húzta, sohasem töltötték be, sem övele, sem mással; annak ellenére, hogy a diplomáciai kapcsolat helyreállítását a Szentszék és Magyarország között a püspöki kar – s mint tudjuk, a koalíciós kormány is – sürgette.

Megjegyzésem után Cavallier elhallgatott, többé nem szólalt meg. A szót Szekfű Gyula vette át, a nyugalmazott moszkvai nagykövet, a most börtönben sínylődő keresztény történetíró, Hóman Bálint szerzőtársa. Szekfű a háború alatt egyre inkább bal felé orientálódott. Magatartásában közrejátszott az is, hogy felesége sorsa miatt aggódnia kellett a nemzetiszocialista rémuralom alatt. 1945-ben már a kollaboráns 'katolikusok' kétes értékű szerepét is elvállalta. Rákosi ajánlatára – de aggódó barátai tanácsa ellenére – elfogadta, hogy moszkvai nagykövetté kinevezzék. Írt egy Szovjetuniót dicsőítő könyvecskét is. Ettől kezdve a bolsevista megszállás megalázottságában élő ország szomorú megvetéssel nézett el feje fölött.

Új szerepéhez illően Szekfű most azt fejtegette nálam, Esztergomban, hogy a katolicizmus és a nemzet jövője a kialakult hatalmi helyzetnek (a Kommunista Párt törvénytelen eszközökkel megszerzett diktatúrájának) őszinte elismerését kívánja. A magyar katolicizmus nyugodtan helyezkedhet ilyen álláspontra, hiszen – mondotta Szekfű – a kommunizmus nem ellensége többé az Egyháznak. A Szovjetunióban megszűnt a

¹⁸ Mészáros István szerint Kodály nem volt tisztában a látogatás valódi céljával, s amikor szembesült vele, „Mindszenty mellé állt, neki akart segíteni. Sajátos kodályi módon: a hallgatásával.” (MÉSZÁROS István: *Két szálfá*. In: MÉSZÁROS István: *Mindszenty-mozai*k. Ecclesia, Budapest, 2002. 142.

vallásüldözés, tette hozzá. Az ortodox egyház az ateista állammal békés összhangban szolgálja a nép érdekét...

Én nem ismertem rá a régi Szekfüre. Válaszomban visszautasítottam állításait azzal, hogy köztudomású, milyen függő, szolgálai helyzetbe került az ortodox egyház egy ateista diktatúrával szemben. Pontosan tudjuk azt is, hogy milyen kegyetlen eszközökkel rombolta le a Szovjetunió a nyugat-ukrajnai és kárpátaljai görögkatolikus egyházmegyéket. Ugyanakkor magyar vonatkozásban is elmondtam érveimet.

Utóbbiakat jónak láttam még aznap, december 8-án, írásba foglalni és közzétenni. A hármuk nyílt levelére adott válaszomban kitértem arra, hogy az én állásfoglalásom, magatartásom megváltoztatását sürgette a levél, azt állítva, hogy ami nehéz keresztje van a magyar Egyháznak, azt voltaképpen miattam hordozza... Van itt azonban egy elgondolkoztató körülmény. Az öt államról (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia, Bulgária, Lengyelország) nemrégén még állandóan azt hirdette a magyar sajtó – a magyar Egyházat elmarasztalva –, hogy ott az Egyház vezetői (Beran, Sapieha, Cisar érsek) 'demokratikusan' viselkedtek: ki partizán volt, ki Te Deum-ot mondott a népi demokrácia beköszöntésekor, ki meg díszmenetben vezette a püspököket esküre. Erről szónokoltak az onnan visszatérő mai politikusok is. Mindebből ma is virágzó ottani állapotokra kellene következtetnünk, legalábbis a hozzám intézett levél gondolatmenetéből. – Hogyan történhetett ezek után, hogy ma már sem Beran érsekkel, sem Sapieha bíborossal nincsenek megelégedve, s hogy Romániában egyszerre négy püspököt zártak börtönbe? – kérdeztem válaszomban.”¹⁹

Rajk László külügyminiszter december 14-én ezt írta Velics László római követnek: „Szíveskedjék közölni a Vatikán arra illetékes tényezőjével, hogy a magyar Belügyminisztérium olyan adatok birtokába jutott, amelyek nem teszik lehetővé, hogy Mindszenty Józseffel szemben az eddigi elnéző és kiváráó politikát folytathassuk. Mindszenty kezdve attól, hogy már 1918-ban büntetve volt demokráciaellenes működéséért, a felszabadulásig szakadatlanul szélsőjobboldali reakciós és később fasiszta magatartást tanúsított. A felszabadulás után nem vonták felelősségre abban a reményben, hogy a megváltozott viszonyok hatása alatt megkísérli jóvátenni bűneit. Tudvalevőleg ez nem történt meg. Mindszenty magas egyházi méltóságát arra használta fel, hogy minden rendelkezésére álló erővel a magyar köztársaság ellen küzdjön. Perrendszerű megállapítást nyert, hogy az 1947-es amerikai útja folyamán, amelyet vallásos és egyházi működésének tüntetett fel, összekötötést létesített a magyar köztársaság megdöntésén dolgozó Amerikába menekült

¹⁹ MINDSZENTY József: I. m. 225–227.

reakciós magyar politikusokkal, és ezt az összeköttetést a legutóbbi időkig fenntartotta. Ugyanezt az útját arra is felhasználta, hogy Habsburg Ottóval megállapodást létesített a magyar legitimista mozgalom megszervezésére. Ennek a megállapodásnak értelmében a legutóbbi időkig perrendszerűen igazolt – a magyar köztársaság megdöntésére irányuló – tevékenységet folytatott.

Perrendszerű bizonyítékok egész sora igazolja, hogy Mindszenty kémkedett idegen hatalmak javára, erre a kémkedésre egyházi személyeket is felhasznált.

Perrendszerű megállapítást nyert, hogy részben a fenti kémkedésével kapcsolatos – igen jelentékeny – külföldről kapott és Magyarországra csempészett valutát a magyar törvények megkerülésével feketepiacon értékesített.

Perrendszerű megállapítást nyert, hogy az amerikaiaknak interveniált abban az irányban, hogy a magyar nemzet egyik legértékesebb történelmi ereklyéjét – Szent István koronáját – ne adják vissza a magyar kormánynak, hanem tartsák vissza arra az időre, amikor Magyarországon a köztársaság megdöntését remélte.

Végül szíveskedjék azt is közölni, hogy a legutóbbi napokban olyan katolikus tényezők, mint Szekfű Gyula, Kodály Zoltán és Cavallier József felkeresték a hercegprímást és igyekeztek vele – sikertelenül – megértetni helyzetének tarthatatlanságát.

Kérem Követ Urat, hogy az ügy súlyosságára és fontosságára való tekintettel sürgősen közölje fentieket illetékes vatikáni tényezőkkel és értesítsen, hogy milyen választ kapott.”²⁰

Velics Rajk levelének tartalmát 1948. december 18-án előszóban közölte Angelo Rotta nunciussal, írásban azonban csak 27-én, miután időközben Rotta elutazott.²¹ Akkorra azonban már minden további preventív lépés elkésett, hiszen Mindszenty letartóztatására már egy nappal korábban sor került.

*

Végezetül a „hármak” levele és az események két főszereplőjéről röviden:

Cavallier József (1891–1970) újságíró, szerkesztő, fordító, az Országos Szociálpolitikai Intézet főtitkára, 1939-től a zsidótörvények által érintett katolikusok védelmére létrejött

²⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX–J–1–j–Vatikán–IV–14–15 fön.–1948.

²¹ A témáról BALOGH Margit: Szentszéki–magyar kapcsolatok a koalíció (1945–1949) éveiben. In: *Magyarország és a római Szentszék. (Források és távlatok.) Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére.* Szerk.: TUSOR Péter. Gondolat–PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, Budapest–Róma, 2012. 367–426.

Magyar Szent Kereszt Egyesület vezetője. Eckhardt Sándor, a Demokrata Néppárt képviselője 1946-ban a parlamentben is felidézte „a Szent Kereszt Szövetség mozgalmát, ahol sok ezer üldözött nyert lelki, jogi és anyagi segínyt, és annak vezetőit, Jánosi Józsefet és Cavallier Józsefet, akik valóban életük kockáztatásával mentették meg a zsidók és kereszteltek százait a végpusztulástól.”²² Cavallier 1945–48-ban a Külügyminisztérium munkatársa volt, vatikáni követnek szánták, állomáshelyére mégsem utazhatott ki. 1945 áprilisában maga mondta el, hogy Serédi Jusztinián hercegprímás halála (1945. március 29.) után Angelo Rotta budapesti nuncius révén ő ajánlotta Mindszentyt a Szentszék figyelmébe. 1945 áprilisában, „a vonat mellett lihegve, Mindszentyt ajánlotta Rotta nunciusnak, de ekkorra [1948 novemberére] már tévedésnek érezte ajánlását. Igyekezett is jóvátenni. Így értékelhető az a levél, amelynek első megfogalmazását nyilván ő készítette...”²³ „Ez a momentum azért érdekes, mert Cavallier József később az [Állami] Egyházügyi Hivatal bizalmasa lett, s cseppet sem volt lelkes pártfogója – legalábbis visszamenőleg – Mindszenty bíboros politikai ténykedésének.”²⁴

Szekfü Gyula (1883–1955) történetíró 1945. október 15-én lett rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, moszkvai követ, 1948 májusában nagykövet. Rákosi a hatvanas években azt írta, hogy Szekfü noha „sok benső fenntartással meg szkepszissel nézte a szovjet viszonyokat”, többször is találkozott Sztálinnal, akiről a legnagyobb tisztelettel és elismeréssel beszélt.²⁵ Moszkvai beosztásából 1948. szeptember 10-én mentették fel, 1949 áprilisában küldték nyugdíjba, betegsége miatt egyetemi tanszékét sem vehette vissza. A Mindszenty-pert követő időből két, Rákosinak címzett levele ismert. Az elsőt 1949 őszén, a Rajk-per után írta, ebben személyes találkozót kért, hogy kifejezhesse megdöbbenését Rajkék tervei, és örömét leleplezésük miatt.²⁶ Rákosi október 7-én fogadta. Második, 1952 nyarán kelt levelében húga és sógora kitelepítés alóli mentesítését **kérte**.²⁷ Néhány forrás szerint ekkoriban félreállították, mégis valószínűbb, hogy háttérbe vonulásának oka betegsége volt. 1953 májusában ismét országgyűlési képviselő lett, 1954. január 21-től haláláig az Elnöki Tanács tagja volt.

²² *A magyar zsidóságot ért üldöztetés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről* szóló törvényjavaslat általános vitája. Nemzetgyűlési Napló, Athenaeum, Budapest, 1946. augusztus 8. 911–916.

²³ BALOGH Margit: I. m. 200.

²⁴ FÁBIÁN János: Mindszenty bíboros szolgálatában. *Jel*, 1989/1–2. 46.

²⁵ RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. 2. k. Szerk.: FEITL István, GELLÉRINÉ Lázár Márta, SIPOS Levente. Napvilág. Budapest, 1997. 752.

²⁶ Szekfü Gyula levele Rákosi Mátyáshoz. Budapest, 1949. szeptember 20. In: KÖ András–NAGY J. Lambert: *Levelek Rákosihoz*. Mecénás. Budapest, 2002. 79.

²⁷ Uo. 81. Budapest, 1952. júl. 7.